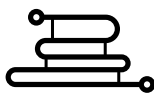

Biblioteka
NASLIJEĐE

TIM press

Biblioteka
NASLIJEĐE

LUAN STAROVA
Granica

Naslov izvornika
Granica

© Luan Starova, 2017.

© za hrvatsko izdanje:
TIM press d.o.o., Zagreb
Tel.: 01 611 97 13; Faks: 01 611 97 14
E-mail: tim.press@tim-press.hr
www.tim-press.hr

Sva prava pridržana

ISBN 978-953-8075-96-4

Ovaj prijevod je objavljen uz financijsku potporu
Ministarstva kulture Republike Sjeverne Makedonije

Luan Starova

Granica

ROMAN

S makedonskoga preveo

Hašim Bahtijari

Zagreb, 2021.

PROLOG

5

PRVO POGLAVLJE

Djedova priča

11

DRUGO POGLAVLJE

Bakina priča

43

TREĆE POGLAVLJE

Majčina priča

63

ČETVRTO POGLAVLJE

Očeva priča

95

PETO POGLAVLJE

Priča unuka i sina naratora

135

EPILOG

151

Događaji i fotografije osoba
koje su prelazile granice

159

O autoru

213

PROLOG

Istinska je umjetnost prelazeći granicu doći do sebe samoga.

Nepoznati autor

Postali smo vječni emigranti otkad smo prešli najprokletiju granicu na Balkanu, možda i na svijetu: granicu između Albanije i Jugoslavije, odnosno Makedonije, na obali Ohridskog jezera između Pogradeca i Svetog Nauma, granicu koja se protezala i preko samog Jezera, potom kopnom na drugoj obali te je na koncu završavala u nama samima.

Bilo kamo da smo odlazili, granicu smo nosili u sebi, postajala je skriveni dio nas. U obitelji smo, otkad je postavljena granica što je presjekla naše živote, počevši od Djeda, Bake, Oca i Majke do mene – pripovjedača, nosili svoj dio povijesti granice i svoj dio granice u sebi. Još od vremena kad je obitelj bila osuđena na iščeznuće, zbog iznenadnih i zlokobnih udara povijesti, kao da je netko odredio da u mojoj obitelji upravo meni pripadne obveza bilježenja stogodišnje povijesti granice.

Ta misija nije bila nimalo lagana jer sam pisanjem tu prokletu graničnu crtu trebao napasti sa svih strana. Najteže je bilo pronaći neki smisao u nepredvidljivoj povijesti granice. Možda je povijest trebala početi od manastira Svetog Nauma, duhovnog svjetionika koji već desetak stoljeća osvjetljava put do Boga pored svete plave vode...

Manastir Svetog Nauma pripadao je od 1912. do 1925. godine novoj Republici Albaniji, da bi na koncu, zalaganjem albanskoga kralja Zogua, bio prepušten Kraljevini Jugoslaviji.

Izgradio ga je sveti Naum davne 905. godine na području bez granice, i u desetostoljetnoj povijesti manastir je prvi put postao mjesto obilježeno granicom što se protezala uz taj uzvišeni hram, zatim preko Jezera i opet produžavala kopnom.

Bila je to jedna od najneobičnijih i najtajanstvenijih granica čiju je sudbinu mijenjala nepredvidljiva balkanska povijest. Granica je razdvojila i dva izvora Ohridskoga jezera – jedan je ostao u Makedoniji, a drugi, Drilon, na albanskoj strani. Ti izvori napajaju Ohridsko jezero obilnim i bučnim vodama, stvarajući kratak ali bujan tok rijeke Crni Drim koja se ulijeva u Jadransko more.

Misterij granice nastavlja se na druga čudesa koja su izvirala s ohridskim vodama. Među njima je ostao, u prvom redu, znameniti Sveti Naum kao čudotvorac s moćima kojima je za života, ali i poslije svoje smrti, liječio ljude svih vjera od različitih bolesti, ponajviše duševnih. U jednoj poslanici navodi se da su *čuda i blagoslovi toga sveca brojniji od skupova zvijezda*.

Ovdje se, kao nigdje na balkanskim prostorima, miješaju čudesne prirodne ljepote, zagonetka vode, šapat njihove tišine, praznik boja, svjetlosti i vreve, vjerovanja, nade siromašnih i obespravljenih.

Sudbina manastira Svetog Nauma i bliske granice bila je na neobičan način povezana s našom obitelji. Iako sam godinama tragaو za prisutnošću manastira u obiteljskoj memoriji, teško sam mogao zadovoljiti svoju znatiželju.

U tim vremenima imao sam druge prioritete: Otac, strateg našega emigrantskog života, bio je svjestan, otkako smo napustili rodno mjesto i tajno prešli granicu, postojanja smrtno opasnosti.

Bio je svjestan da smo zbog toga prokletoga povijesnog incidenta, prešavši granicu kako bismo se oslobodili njezina prokletstva, zauvijek izgubili domovinu i život u našem

albanskom jeziku, kao što smo izgubili i dio obitelji, prijatelje, grobove predaka te zauvijek završili u tami zaborava.

Bio je svjestan i toga da je obitelj, izbjegavši neposrednu opasnost, zbog neprihvatanja fašizma mogla biti internirana u neki fašistički koncentracijski logor u Italiji. Najvažnije je bilo u tim teškim vremenima sačuvati glavu na ramenima.

Bio je također svjestan toga da će s druge strane granice morati zajedno s obitelji vući tužnu sjenu emigrantske sudbine, živjeti na marginama drugih te u novoj zemlji prelaziti dug i neizvjestan put stjecanja povjerenja drugih, ako je takva mogućnost uopće i postojala.

Ali mi, njegova djeca, naslijedili smo Očevu izbjegličku napetost između domovine i nove zemlje. Nikada se nismo mogli osloboditi osjećaja da živimo dvama različitim životima ili dvama životima u jednom – prvom, koji je bio ostavljen iza granice, i drugom, koji smo živjeli s ove njezine strane.

I tako, živjeti dva života, na dvije strane granice, ostasmo zauvijek nepotpuni, nedostatni sebi i drugima. Emigranti, iskorjenici...

Rano smo shvatili da je prelazak granice zapravo dolazanje do slobode koju smo izgubili, da znači spašavanje od smrti koja nam je bila za petama. Naši životi, mladih i starih, zauvijek su obilježeni granicom. Može se čak reći da smo, protokom vremena, postali ljudi-granice, kamo god bi nas sudbina odvela.

Svatko iz naše obitelji imao je svoj dio priče o granici tijekom 20. stoljeća. Bez obzira na to koliko su se međusobno razlikovale, svaka od tih priča uklapala se u golemu pripovijest o granici, povezujući nekoliko naraštaja obilježenih njezinim postojanjem. Nikad nismo doznali koliko granica treba prijeći, a da se pritom nikad ne otkrije put povratka u domovinu...

Još od svoga nastanka Albanija će se, kao nova država, nekoliko puta naći pod skrbništvom neke od Velikih sila koje su

se predstavljale kao njezini „zaštitnici“: pod Mussolinijevom Italijom (od 1939. do 1945), pod SSSR-om od 1945. do 1961. godine (razdoblje u kojem je Albanija bila najveći zaštitnik staljinizma), i Kinom od 1961. do 1978. (razdoblje kad je Albanija s tom zemljom dijelila kritiku „sovjetskoga revizionizma“). Svaka od tih idila sa zemljama zaštitnicama male Albanije završit će brutalnim i nepomirljivim prekidom odnosa.

I tako će se ova zemlja zateći u potpunoj izolaciji, zatvorivši se u svoje vanjske i unutarnje granice. Vanjske granice ni ptica neće moći preletjeti, a kamoli prijeći živi ljudi, dok su one unutarnje uspostavljene između ljudi različitih klasa, između nevjernika i vjernika, svih pretpostavljenih neprijatelja režima.

Albanija će od 1978. do 1988. doživjeti potpunu izolaciju, čiji je simbol bila granica od sedamsto tisuća bunkera koji su trebali, do posljednjeg čovjeka, izvana zaštititi zemlju od Vođine paranoje o neizbježnom napadu poslije prekida odnosa s SSSR-om i Varšavskim paktom.

* * *

Ako je suditi prema Djedovom, a poslije i Očevom sjećanju, moja obitelj doživjela je najveće muke s granicom, osobito u području jezerskoga gradića Pogradeca, što je nevidljivom crtom vodila preko Ohridskoga jezera. Uspostavljena je još u vrijeme balkanskih ratova, a poslije potvrđena u Velikom ratu i Drugome svjetskom ratu, kao i u vrijeme Informbiroa.

Ne zna se u kojem smo ratu manje patili i nadali se zbog promjenjive sudbine granice, iako je za nas uvijek ostajala balkanska granica, uvijek promjenjiva, zloslutna, obnovljiva, nepredvidljiva, posebna.

U tu se prokletu graničnu crtu prenosio sav naš strah, ali i naša trajno ranjena nada. Šira obitelj ostala je okovana na granici gotovo cijelo stoljeće, uz nekoliko rijetkih prelazaka, među kojima i moje uže obitelji.

Gotovo svaki član šire i uže obitelji nosio je u sebi duboko potisnutu bolnu istinu o granici pored nas i u nama samima.

Pripadnici svih generacija čekali su otvaranje granica još od vremena kad su se nekoć jednom zauvijek uspostavile, no malo je njih to dočekalo.

Djed je u trenucima slabosti govorio kako će granice pratiti našu obitelj i na nebu, neke u raj, neke u paklu. Tako je bilo pisano, a od pisanoga se ne može pobjeći.

Osjećajući kobni zov fašizma za petama, Otac je bez znanja šire obitelji iznenada odlučio da u drvenom čamcu prijeđemo nevidljivu jezersku granicu i spas pronađemo na drugoj obali.

I tako smo se našli u novom krugu sudbine. Iako smo noću sretno prešli granicu, ona nas je odlučila nastaviti pratiti u životu...

Nama, djeci, stariji su često pričali bajku o tome da u Jezeru, na mjestu na kojem se protezala granica, živi dvoglavi zmaj i da se od tih davnih vremena nije našao junak koji bi svladao čudovište i oslobodio granicu.

Prema legendi, kad bi se neki brod zatekao na toj granici, Jezero bi se jako uzburkalo, a onda bi se pojavio zmaj i ljude odvuкао u jezerske dubine.

Postojale su stvarne, ali i izmaštane priče o granici u našoj blizini, koje su se množile u mojem sjećanju i obiteljskoj imaginaciji.

No u svakoj od tih priča krije se golema istina o balkanskim granicama. Bile su to (po Očevoj liniji) Djedova i Bakina priča, pa Očeva priča, bez njegovog povratka u domovinu, zatim Majčina priča, obilježena i njezinim povratkom...

Meni je preostalo da vam kao njezin kroničar ispričam tu zajedničku priču o granici, u nadi da ću se jednoga dana vratiti u rodni Pogradec, u doba kada granice više neće biti ili kad će nestati njezino nekadašnje značenje...

S putovnicom nove albanske države, zatim s jugoslaven-skom, grčkom i turskom vizom, Baka se prvi put u životu našla pred tako velikim putovanjem. Bila je jača od granice koju je trebala prijeći, uopće ne misleći na probleme. Odlučila je putovati kopnom do Soluna, a onda brodom do Izmira.

Putovala je u odjeći za svečane prigode koju je prvi put odjenula, u mnogo boja, sa srmom i pokojim zlatnim dukatom naslijeđenim od majke. No u Izmiru, a potom i u Carigradu, uočljivo je odjećom odudarala od tadašnje carigradske mode.

Za njezine sestre ta je odjeća bila egzotična, prešarena, neobičnih i rijetkih boja, a i jezik na kojem im se obratila bio je neobičan i egzotičan poput odjeće, s mnogo njima nepoznatih i nerazumljivih riječi, a neke su bile i smiješne!

Baka je govorila osmanski, odnosno turski s arapskim i perzijskim prizvukom, dok su joj se sestre i braća obraćali na turskom koji je bio pročišćen tijekom reformi Mustafe Kemala, naročito od arapskih, perzijskih i drugih tuđica. Bakin naglasak bučnim je sestrama zvučao strano i neobično pa su se jedva suzdržavale ne smijati se kad je Baka govorila, premda je teško od njih dolazila do riječi.

– Kojim to jezikom govoriš?

– Turskim, drage sestre, turskim – jezikom koji sam naslijedila od majke. Koji drugi može biti?

Baka je u trenu zašutjela. Za nju jezik bijaše, mislila je, samo putovanje njezine duše, put života. Na tom putu prilagođavala se vanjskim uvjetima, prihvaćala je tuđice, ali nikada nije gubila izvornu suštinu...

– Da, sestro, razumije se, govoriš turski, ali tvoj jezik je „prešaren“, poput tvoje odjeće. Mi ćemo te, sestro, dok si ovdje, odjenuti „po naški“, u skladu s položajem naše obitelji. A ako možeš, manje govori kad nam rodbina dođe u goste, da ti se ne podsmjehuju!

Baka nije ništa odgovorila. U njezinim se očima pojavilo nekoliko suza. Bile su to nove granice koje je osjetila prema

bližnjima u Izmiru, možda i jače od stvarnih granica koje je morala prijeći kako bi doputovala u Tursku.

Ni u Carigradu nije imala više sreće. Nije skinula svoju „šarenu odjeću“, koliko god su njezine sestre u tome ustrajale, no bila je vrlo šutljiva, kako se ne bi ponovili događaji iz Izmira pri susretu s najbližom rodbinom.

Konačno su nestali njezini stari snovi. U Carigrad je stiglo neko drugo vrijeme, s drugim ljudima, i to više nije mogla biti njezina domovina, njezin život. Domovina ti je ondje gdje si najdulje živio, s problemima i radostima.

Nakon što je u banci uspjela dobiti svoj dio nasljedstva, Baka se utučena vratila u grad pokraj Jezera, vratila se istim putem, prešla istu granicu. Vratila se skršene volje i izgubljenih iluzija o ponovnom prelasku granice na putu za Carigrad.

Za članove obitelji najvažnije je bilo to što se živa i zdrava vratila s prelazaka granica. Dugo je šutjela o svojem putovanju u Izmir i Carigrad. Rijetko je spominjala susrete sa sestrama, kao da ih nije ni bilo.

Otac je razumio njezinu bol, a ona razloge zbog kojih se on prerano i odmah po završetku studija vratio iz Carigrada; oboje su sada mnogo bolje razumjeli razloge zašto je Djed do kraja života ostao u Pogradecu, a sada je pokopan pokraj Starovske džamije.

Odmah po povratku, Baka je otišla na Djedov grob kako bi mu se ispovjedila i zaklela da, u skladu s njegovim amanetom, nikada više neće prelaziti granicu, ni u dobru ni u zlu...

Uskoro je Albaniju okupirao talijanski fašistički režim. Jedna od Očevih sestara, Nermin Sulstarova, maturantica u poznatoj tiranskoj gimnaziji „Majka Carica“ („Nëna Mbretëreshë“), sudjelovala je u antifašističkim demonstracijama u glavnom gradu te poderala i u školski zahod bacila Duceovu sliku i potom se priključila partizanskom pokretu.

Albanske granice ponovno su zadrhtale, a u ljudske duše uselio se novi strah. U proljeće 1940. počeo je Grčko-talijanski

rat, u kojem je najviše stradao rodni Pogradec. Kuće su nam spaljene i opljačkane.

Granice gotovo da nije bilo, posve je izgubila smisao, stari stražari su je napustili, a nije se znalo tko će biti novi i kada će doći, čije će se zastave zavijoriti. I bodljikava žica bila je pokidana i dijelovi odneseni, kako ne bi podsjećala na granicu ili kako je netko ne bi ponovno postavio...

Slijedio je obiteljski egzodus u Korču, gdje je bila udana teta Myrvet, jedna od Očevih sestara. Svi su ponijeli poneki predmet neophodan za život. Baka je bila uz Majku, kćeri i dvojicu sinova, Otac s nama četvoricom sinova te stric s dvojicom sinova. Svi smo nakon nekoliko dana stigli u Korču. Tu smo se odmorili i vratili u život, nakon što smo tri dana i tri noći bježali od smrti koja nam je prijetila.

Kako bi pripremili naš povratak, Otac i stric su se nakon nekoliko dana vratili u Pogradec koji je još uvijek bio u plamenu, a borbe su jenjavale. Talijani su pokušavali uspostaviti novu vlast, utvrditi nove granice, prema istočnom okupatoru.

Otac i stric su osigurali osnovne uvjete za povratak obitelji iz Korče. S nekoliko dukata koje je Baka naslijedila od svog oca u Carigradu, obnovljene su dvije kuće uz Jezero i kupljen je vinograd iznad njega, novi namještaj i nabavljene namirnice...

Otac je nastojao nastaviti s odvetničkim poslom u Pogradecu, koji je radio i do tada, u monarhističkoj Albaniji. No to je bilo gotovo nezamislivo bez pomirbe s novim režimom, što mu nije padalo na pamet. Stric se s obitelji preselio u Tiranu i za život je zarađivao zahvaljujući studiju tehnike u Londonu i odličnom poznavanju engleskog jezika.

Baka je ostala na braniku obitelji, bila je njezin stup u nemirnim vremenima koja su se najavljivala. U najcrnjim danima za obitelj, godinu-dvije prije talijanske okupacije Albanije, čak i prvu godinu nakon invazije, postojala je mogućnost da Baka s obitelji, uz pomoć Alija Fethi-bega Okyara koji je tada bio na visokoj funkciji u Carigradu, bude prihvaćena u Turskoj.

Zavoljeli smo novu rijeku s njezinom bistrom, a ne zelenkastom vodom, no nikad nismo zaboravili Jezero, našu pravu domovinu.

Znali smo da i Otac duboko u sebi žali za Jezerom, za svojima koji su ostali ondje, za kućom. Ali on nikad nije pokazivao svoje duboke unutarne osjećaje, da ne bi povećavao našu emigrantsku melankoliju...

Ubrzo je naša kuća kraj rijeke postala prihvatilište za pridošle emigrante, prije njihovog puta preko oceana. I mi smo se pripremali za taj put koji je Otac stalno odgađao, a da nismo znali zašto.

Kao da je očekivao mirnije vode i vremena za putovanje preko oceana. No ona nikako nisu stizala, granice su postajale gušće, iako nada nije nestajala.

Emigranti iz jezerske zemlje tajno su prelazili granice, neki plivajući, drugi u čamcima, pokušavajući prevariti podvodnoga zmaja, treći su se penjali na planinske vrhove kako bi izbjegli čuvare granica. Malo je bilo onih koji bi uspješno prešli granicu, premalo u odnosu na broj onih koji to nisu uspjeli.

Spašeni emigranti, bliži ili dalji rođaci, poznanici iz gradića na Jezeru, najčešće su dolazili u našu kuću koju su nazivali kućom spasa. Dolazili su potajno, noću, a ponekad i danju, gladni, umorni, neispavani.

Majka je uspijevala svima izići u susret, dijelila je s njima hranu koje i za nas nije bilo dovoljno, dopuštajući im da u kući prespavaju.

Drugog dana, nakon što bi se prijavili nadležnim vlastima i izdržali formalnu zatvorsku kaznu zbog ilegalnog prelaska granice, krenuli bi prema nekoj europskoj državi, najčešće u Francusku, Italiju, Tursku ili u neki europski lučki grad iz kojeg su isplivljavali prekooceanski brodovi za Ameriku, Australiju... Dok su se pripremali za odlazak na daleki put, nikad ne bi zaboravili doći u našu kuću kraj rijeke pozdraviti se s nama, vjerujući da će jednog dana u nekoj dalekoj zemlji oni nama biti domaćini...

Dogodilo se jednom da je u naš dom stigla cijela emigrantska obitelj baš kada su starija braća i Majka bojili visoke zidove u sobama naše kuće pokraj rijeke. Obojeni su zidovi, u dnevnoj sobi s verandom koja je gledala na rijeku, izgledali još ljepši, širi. Kad su se bijeli zidovi osušili, najstariji je brat došao na ideju koju smo svi prihvatili, da drugi brat koji je bio nadaren za crtanje i slikanje na najvećem zidu naslika naše Jezero. Nismo mogli zamisliti grad pokraj rijeke bez našega Jezera. Zajednički ušteđenim novcem brat je kupio dovoljno plave boje i kist te na velikom zidu počeo slikati Jezero.

Oduvijek je crtao i doradivao naše školske crteže, od kojih su se poslije neki pojavili i na izložbama. No kako naslikati najljepše jezero na svijetu kad ne znamo kako izgleda, nemamo ni običnu razglednicu, ni fotografiju pokraj Jezera, uspomenu na obitelj?! Na koncu je Jezero morao naslikati prema pričama i pripovijedanju svih članova obitelji.

Prva je s pričom počela Majka. Najviše je govorila o Jezeru koje je gledala iz naše nekadašnje kuće na obali. Htjela je pričati i o graničnoj crti koju smo, kako je tvrdila do kraja života, prešli uz pomoć Boga. Međutim to je značilo da treba naslikati nemirno Jezero, pokriveno tamnim oblacima kako bi se naslutilo da bez Božje prisutnosti nikada ne bi mogli prijeći granicu, i sigurno bismo bili žrtve nevidljivoga dvo-glavog zmaja.

Na njezinu priču nadovezao se Otac sa slikama koje je u sebi čuvao iz djetinjstva, vremena kad je obitelj doselila pored Jezera. U to su vrijeme vode bile bistrije, a podvodne biljke brojnije. Otac je sve podsjetio i na obiteljski čamac u kojem smo prešli granicu, naslijeđen od davnih predaka i za koji smo smatrali da je jedan od članova obitelji.

Brat je isprva izradio skicu Jezera na papiru, nakon bogate i dojmrljive Majčine i Očeve priče...

U pripovijedanje su se uključili i pristigli emigranti, koji su živjeli u kućama kraj Jezera i imali što nadodati. Brat je vjerno prenosio njihove misli na svoje crteže prije nego što je na velikom zidu počeo slikati Jezero.

Stariji brat slikao je prema svim pričama, no Jezero nikada nije bilo isto. Slikar je želio uvažiti sva mišljenja, no znao je da ne može prenijeti različite priče. A koja je priča bila najvjernija, nije se moglo s lakoćom utvrditi!

Kad je na koncu Jezero bilo naslikano i kada je približno odgovaralo svim zamislima emigranata, postavilo se pitanje o nevidljivoj podvodnoj granici koja je Jezero dijelila na dvije različite države.

Bilo je mišljenja da podvodnu granicu ne treba ni označavati, jer se zapravo ni ne vidi.

Drugi su tvrdili da su upravo zbog te granice oni postali emigranti i da bi je nekako trebalo označiti, barem s jedva vidljivima crvenim točkama, da se zna da postoji.

Na koncu je prevladalo mišljenje da je Jezero stvoreno bez granica, takvo je bilo milijunima godina i tako treba ostati.

Granice su bile prokletstvo koje su stvorili ljudi, otkad su zaredali ratovi započele su nove diobe, a da one prijašnje nisu bile zaboravljene.

Kad su na koncu bile iscrpljene sve emigrantske priče, brat je prestao slikati. Vratili smo naše Jezero.

I tako je na zidu bilo naslikano više jezera u jednom. Bilo je nekako izmješteno iz prirodne osi, napuhano, kao i sama srca emigranata.

Promatrali smo ga na velikom zidu naše kuće, teško prepoznajući ustalasano i razigrano Jezero iz našeg djetinjstva. Možda je to bilo neko drugo jezero, no mi smo ga zavoljeli kao svoje. Jezero bez granice...

Tijekom vremena ponovno smo Jezero vidjeli nekako izmješteno, nekako u pokretu, kao sliku naših života u tuđini...

Obiteljska fotografija

Ponekad dobra fotografija, snimljena u pravom trenutku, može biti vjerno i nezamjenjivo zrcalo identiteta jedne obitelji. Fotografija nikad ne stari, za razliku od fotografiranih.

Fotografija je trenutak života koji se nikad neće vratiti. Takva je bila najljepša fotografija u životu naše obitelji, koju je koncem 1944. godine izradio nepoznati stručni fotograf.

Nema bolje i rječitije fotografije od one obiteljske. Obitelj je samo najdraža poveznica, simfonija zajedničke vjernosti, a čovječanstvo se ne sastoji od mnogo obitelji, nego od svih obitelji.

Kad ne možeš razmišljati o drugima, ne ostaje ti ništa drugo nego zagrljaj obitelji. Obiteljska fotografija otkriva izgubljeno vrijeme. Pričajući povijest naše obiteljske fotografije, naše obitelji u egzilu u vrijeme završetka Drugoga svjetskog rata, kad se očekivalo da obitelj doživi katarzu slobode, svaki lik na fotografiji prepustit će se vlastitom neizvjesnom putu sudbine. I tada lik na fotografiji nikada više neće biti isti, zauvijek fiksiran, vječan.

Pri selidbi iz Struge u Skoplje malenim linijskih vlakom 1945. godine, kad smo istovarili ono malo namještaja koji smo ponijeli, naša obiteljska fotografija nestala je a da nitko nije znao kako, jednostavno je nestala. Kao da smo bili osuđeni nastaviti živjeti kao obitelj bez zabilježene prošlosti, nakon što smo se konačno udaljili od granice.

Svi smo je tražili, najviše Majka, tražili smo je danima i noćima, godinama, desetljećima. Nikako da je nađemo! Bez

te obiteljske fotografije kao da smo bili nepotpuni. Otkada je nismo pronašli, gotovo svi s te fotografije, stari i mladi, djeca i roditelji, tete i prijateljice, kao da su zaboravili na njezino postojanje, na zajedničku i pojedinačnu prošlost, na svoj nekadašnji izgled, svih onako mladih, stasitih i punih nade prije putovanja u novi život.

Fotografija je i dalje živjela u našem sjećanju, živjela je u svim našim uspomena, a u stvarnosti je nije bilo i, htjeli ili ne, morali smo se pomiriti s tom činjenicom. Bez ove zajedničke, najcjelovitije obiteljske fotografije, na kojoj smo kao rijetko kada bili zajedno, kao da je bila osiromašena obiteljska povijest. Ili kao da ona istinski nije postojala.

Lica na fotografiji zauvijek su zapisana i zapamćena u obiteljskoj memoriji. Kao da smo se na njoj okupili poslije prelaska granice, nadajući se da će nas drugi prihvatiti, kao polaznu točku identiteta, s izgubljenim domovima, s ostavljenim najmilijima, bez naših krajolika uz čarobno jezero i rijeku koja je tekla na putu do obližnjeg Jadranskog mora, na koje su naše oči i duše bile naviknute, ponekad čak i s izgubljenim osjećajem pripadnosti.

To je bila naša velika fotografija sudbine. Fotografija – trajan identitet. Fotografija – nezaborav. Fotografije možda manje vrijede ljudima koji imaju domovinu nego onima koji su domovinu izgubili. Dugo nakon nestanka obiteljske fotografije nisu nas prestajale obuzimati svakakve misli, čak i fatalističke, da ćemo, ne pronađemo li je, zauvijek biti obitelj bez identiteta.

I kad smo se pomirili s činjenicom da nikad nećemo pronaći najcjelovitiju i najljepšu fotografiju, dogodilo se čudo. Majka je jednog jutra brisala prašinu s knjiga u Očevoj biblioteci uz terasu, kad je jedna od većih knjiga iznenada pala i iz otvorenih se stranica pokazala obiteljska fotografija, kao da ju je po narudžbi donijela sretna sudbina u koju smo svi vjerovali.

Vjerojatno je Otac, rastreseno u nekom od prvih velikih čitanja nakon što smo se preselili u kuću uz Vardar, ostavio

fotografiju u knjizi nakon što je prestao s čitanjem. Sutradan je uzeo drugu, pa treću knjigu, i zaboravio na fotografiju zbog koje smo svi, posebno Majka, prolili toliko suza.

To veliko otkriće važne obiteljske fotografije dogodilo se 1950-ih kad su granice između Albanije i Jugoslavije bile ne samo hermetički zatvorene, već je započela i orkestrirana antijugoslavenska propaganda iz Albanije i drugih socijalističkih zemalja predvođenih SSSR-om, nakon povijesnog sukoba Staljina i Tita.

Propagandna mašinerija, do jučer bratskih socijalističkih zemalja, proglasila je sve nas u zemlji „revizionistima“, premda ni moja starija braća nisu mogla objasniti što ta riječ zapravo znači. Niti Otac nije mogao tu riječ protumačiti tako da je i mi razumijemo, na pravi način, a i strahovao je da nas premlade ne uvede u političke rasprave, od kojih se poslije ne bismo znali osloboditi!

Otac je bio svjestan da ljudi, kad napuste domovinu i nađu se u egzilu, imaju jaku imaginaciju, brzo se ushićuju, a poslije toga nisu daleko od osjećaja straha i malodušnosti. I tako nam se u svijesti množe mnogobrojne i različite misli. Čak smo mislili da fotografije, kao što je naša velika obiteljska fotografija, vrijede manje ljudima koji imaju domovinu nego onima koji domovinu nemaju.

I tako smo našoj fotografiji pridavali čak i mitsko značenje, završavala je u misteriju koji smo samo mi mogli razumjeti. Od kad smo prešli fatalnu granicu bili smo svjesni da je naša obiteljska povijest gotovo izmještena iz svoje gravitacijske osi. Isto tako, bili smo svjesni da se u novim uvjetima naša obiteljska povijest odigravala između onih koji su bili iskorijenjeni u svojoj domovini i onih koji su takvima zauvijek ostajali. I tu ne postoji ni izlaz ni vraćanje u izvornost ili bijeg od pokušaja novog ukorjenjivanja. Za nas je to bila sizifovska pozicija...

Majka je po naravi bila tiha, gotovo nikada nije uspijevala pokazati svoju radost, a kad bi se to i dogodilo, bilo je to iznutra, pritajeno i najčešće kratko. Kao da je imala istu

sin Ahmet S. Sulstarova. Jusuf Vrioni mogao je samo opisati paklenu atmosferu koju je stvarao dijabolični trio u kojem je glavnu ulogu imao Skender Kosova:

Nije bilo obitelji u Tirani koja nije strahovala od zvuka kerberovog džipa koji šalje u smrt i mogućnosti da se u gluho doba noći on zaustavi ispred njihove kuće!

Ova trojica žandara, glasnici najavljene smrti, izvršavali su brz i brutalan pretres i svaki put povelili su sa sobom jednog ili više nesretnika. Odvedeni su na različita mjesta u gradu, ponekad izravno u zatvor, ili u jedno od sjedišta Sekcije za unutarnje... A odatle je uslijedio njihov silazak u pakao...

I tako je bio odveden, na taj put bez povratka, i naš Sami Sulstarova...

Ostala je majka Dhurata, da iglom i koncem podiže sinove Ahmeta i Gëzima, uvijek na rubu preživljavanja i trpeći posvuda prijetnje i udarce političke policije.

Početakom 1990-ih konačno je bio srušen staljinistički režim Envera Hoxhe. Prvi je pao golemi Staljinov spomenik, potom

Ahmet Sami Sulstarova i autor

se ulicama Tirane zakotrljao i kip Envera Hoxhe, možda jedan od posljednjih tako velikih spomenika u svijetu.

Narodne mase dobro su se razumjele. Mnogi su, ne vjerujući u budućnost zemlje, pojurili do veleposlanstava u Tirani, otišli do granica da ih pod svaku cijenu prijeđu, riskirajući živote...

Tada je Ahmet, sin Samija Sulstarove, poslao prvo „slobodno pismo“ našoj obitelji u Makedoniji. Napisao nam je:

Draga braćo, draga sestro,

svi smo živi i zdravi, i dobro, što želimo i vama. Prošao je jedan cijeli život kako se nismo vidjeli i dobili ni pismo ni glas o vama.

Sada poslije mnogo godina očekujemo da se to promijeni. Želimo vidjeti kako izgledate i zato nam pošaljite fotografije i pisma. Je li vam žao što smo braća, a nikada se nismo vidjeli ni upoznali. Kakva velika nepravda?!

Ovamo u Tiranu sada dolazi mnogo ljudi iz Skoplja. Pobijeđene su proklete granice koje su razdvajale naše živote od vaših. No prije nego što dođemo u Skoplje, a vi u Tiranu, premda smo braća i sestre ipak da vam se predstavimo, u očekivanju vašeg odgovora. Šaljemo vam fotografije da vidite kako izgledamo. Ah, teške li sudbine.

Ja imam dvojicu sinova, Pedi ima 21 godinu i na trećoj je godini studija strojarstva, a kći Oriana ima 15 godina, i ide u prvi razred gimnazije. Supruga i ja smo strojarski inženjeri. Brat Gëzim ima dvojicu sinova, Samija i Enisa...

Šaljemo vam i dvije fotografije, na jednoj smo ja, supruga i djeca, a na drugoj je naš otac Sami Sulstarova...

I pored naših stalnih napora, nismo pronašli njegov grob, za sada nemamo nikakve informacije. Ovdje ga slave kao „mučenika demokracije“, još nastavlja živjeti u nama i u novo vrijeme...

Vaš brat Ahmet
s Dhuratom, Pedijem i Orianom
Tirana, 20. listopada 1991.

Na koncu smo se susreli s Ahmetom S. Sulstarovom. Došao je u Skoplje s kćeri Orianom, a poslije toga smo se često viđali. U prvim godinama demokracije Ahmet je nastavio tragati za grobom svojeg oca Samija, no sa sve manje nade da će u tome i uspjeti.

Bio je svjestan da su žrtve bivšega staljinističkog režima, poput njegova oca Samija, umirale u životu, ali i „u smrti“. Događalo se da poslije likvidacije policija premjesti tijelo ubijenog.

Dugo je Ahmet pisao o svojem ocu i široj obitelji u novinama, bio je i na čelu pokreta za istraživanje žrtava staljinističko-komunističkog režima u Albaniji i za povratak nacionalizirane imovine. Poslije je s obitelji emigrirao u SAD, gdje je umro relativno mlad. Njegova supruga Dhurata, sin Pedi i kći Oriana žive na Floridi...

Majka Ervehe Teki-Sulstarova

S obzirom na to da sam u *Balkanskoj sagi* uglavnom pisao o Ocu, najviše po inerciji zbog naše patrijarhalne tradicije, moji čitatelji su na Majku Ervehe (1911–1993) gledali kao na osobu u drugom planu, koja se bavila obiteljskim ognjištem i djecom. Ali ona je, zapravo, bila heroína našega „obiteljskog progonstva“, nakon sretnog i spasonosnog prelaska granice. Iako su gotovo svi likovi u sagi neimenovani, u ovoj se knjizi prvi put otkriva njihov identitet, odnosno njihovo postojanje, njihova prava imena i prezimena. Mnogo godina nakon pisanja sage, odlučio sam ih „otkriti“ čitateljima u stvarnosti, uz romanesknu fikciju i uz pomoć svega što sam naučio živeći s njom i u njoj, od rođenja do 1993. godine.

Tako je nastala *Ervehe – knjiga o jednoj majci*, prvi put objavljena 2006, potom prevedena na njemački, hrvatski, turski